

Дмитро Казіміров

МЕНЬСКА СОТНЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.: ТЕРИТОРІЯ ТА ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

DOI: 10.5281/zenodo.7747217

© Д. Казіміров, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6023-9190>

Пропоноване дослідження має на меті простежити процеси колонізації на теренах Менської сотні у другій половині XVIII ст. та вплив природно-географічного фактору на господарську діяльність жителів населених пунктів. **Методологічно** стаття спирається на поєднання регіонального та мікроісторичного підходів. За допомогою історико-генетичного та історико-порівняльного методів проаналізовано зміни в адміністративному статусі населених пунктів, особливості їхнього розташування та можливості природних ресурсів навколишніх територій щодо ведення господарської діяльності. **Наукова новизна** дослідження пов'язана із залученням до наукового обігу інформації про географічні умови, наявність, розподіл земельних та інших природних ресурсів на території сотні, що міститься в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. та Опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. **Висновки.** Автор простежив зміни у кількісному складі населених пунктів сотні, що відбулись у XVIII ст., зокрема, внаслідок зростання чисельності хуторів та еволюції характеру колонізації. Якщо в XVII ст. цей процес проходив у формі заселення порожніх територій, то у XVIII ст. акцент змістився на освоєння земель з метою ведення сільського господарства, промислів тощо. Безпосередній вплив на господарське життя сотні справляло її розташування фактично на межі Лісостепу та Полісся. Основна перевага для більшості жителів сотні полягала в її місцезнаходженні в межах Сосницького степка - території з родючими чорноземами, придатними для вирощування зернових культур, городництва, садівництва тощо. Завдяки цьому Менська сотня стала одним із відомих осередків вирощування тютюну в регіоні. Водночас жителі північної частини сотні через нестачу родючих земель покривали свої потреби з продажу будівельного лісу, дров та виробів з дерева.

Ключові слова: Менська сотня, колонізаційні процеси, Генеральний опис, Сосницький степок, хутір.

Формування адміністративно-територіальних одиниць та мережі населених пунктів були нерозривно пов'язані з колонізаційними процесами. Увага до певної території, її привабливість зумовлювалися можливостями забезпечення умов для проживання, ведення сільського господарства, заняття ремеслами, промислами, торгівлею тощо. У ранньомодерну добу саме природний чинник здебільшого зумовлював рід занять та впливав на рівень добробуту домогосподарств жителів містечок та сіл держави під назвою Військо Запорозьке, або Гетьманщина. Отож постають питання: яким чином географічні умови та природні ресурси території спрямовували економічні та господарські активності їхніх жителів, яку продукцію або товари вони могли запропонувати представникам сусідніх регіонів або країн?

Тому в нашому дослідженні ставимо за мету простежити процеси освоєння території, вплив природно-географічних факторів на господарську діяльність жителів населених пунктів на прикладі Менської сотні Чернігівського полку в др. пол. XVIII ст.

Загалом, формування територій сотень, біографії їхніх очільників, розвиток сільського господарства, ремесел та промислів представлені у працях О. Лазаревського, М. Максимовича, М. Ткаченка, П. Федоренка, С. Шамрая та ін.¹ Серед праць з історії Чернігово-Сіверщини козацької доби, зокрема Мени, Сосниці та їхніх околиць варто відзначити до-

---

¹ Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии в XVIII в. *Русский архив*. 1873. № 3. С. 342–388; Максимович М. Бубновская сотня. *Собрание сочинений М.А. Максимовича*. Том 1: Отдел исторический. Київ: Тип. М.П. Фрица. 1876. VIII, 847 с.; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією (Студія з економ. та соц. життя Полтавського Подніпров'я) (Окрема відбитка з VII-VIII кн. Зап. іст.-філ. від.). Київ: 3 друкарні Укр. академії наук, 1926. 66 с.; Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава: Электрическая тип-фия Г.И. Маркевича, 1915. С. 80–155; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку. *Історико-географ. зб.* Київ: 3 друкарні Всеукраїнської академії наук, 1928. Т. II. С. 134–146.

робок історика-краєзнавця Ю. Виноградського². Він детально охарактеризував природно-географічні умови, топоніміку цих територій, а зокрема – Сосницького степка як унікального ландшафтного комплексу з рисами лісостепу та родючими чорноземами. Впродовж останніх десятиліть вийшла низка робіт, в яких ідеться про формування території, владних інституцій, економічних відносин та соціальну структуру населення Любецької, Коропської, Роїської, Сосницької та інших сотень³. Водночас у своєму дослідженні ми аналізуватимемо відомості про населені пункти Менської сотні, що містяться в матеріалах Генерального опису Лівобережної України та Опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р.

Освоєння території майбутньої Менської сотні, заснування або відновлення населених пунктів розпочалося у першій пол. XVII ст., коли територія Чернігово-Сіверщини увійшла до складу Речі Посполитої після укладення Деулінського перемир'я з Московською державою у 1618 р.⁴ Основним завданням нової адміністрації, яку очолив син короля Речі Посполитої Сигізмунда III Владислав Ваза, стало заселення територій, спустошених через війни між цими країнами в XVI – на поч. XVII ст. Одним із таких осередків колонізації стала Менська волость, яку з 1623 р. тримав кокенагузький староста Зигмунт Казановський, потім коронний підкоморій Адам Казановський (1630-ті рр.), а з 1645 р. – чернігівський каштелян Адам Кисіль⁵. Станом на 1640-ві рр., окрім Мени, у волості були засновані та продовжували заселятися 12 сіл та дрібніших поселень, які невдовзі утворили основне ядро Менської сотні.

На поч. XVIII ст. мережа сіл Менської сотні вже виглядала сформованою. За ревізією посполитих людей Чернігівського полку 1713 р. до неї входили власне Мена, як сотенний центр, 15 сіл та слобід. У переліку згадуються Баба, Величківка, Данилівка, Домашлин, Дягова, Макошин, Максаки, Осмаки, Слобідка, Феськівка, Ушня з присілком Дубрівка, «деревня» Бутівка та 2 слобідки Макошинських Миколаївського та Покровського монастирів⁶. На півночі Менська сотня межувала з Киселівською та Синявською, на сході – з Сосницькою сотнями. Південним сусідом була Борзенська, а з південно-західного боку – Стольненська та Березнянська сотні.

Протягом XVIII ст. територія Менської сотні інтенсивно заселяється. Спостерігається поява значної кількості хуторів, що утверджувалися насамперед як господарські одиниці⁷. В їх заснуванні активну участь брали представники козацької старшини та духовенства. Певним відображенням підсумків їхньої діяльності стали матеріали «Генерального опису 1765–1769 рр.». Але, перед тим як вести мову про хутори, коротко схарактеризуємо основні населені пункти Менської сотні за їхнім географічним положенням, якістю земельних та інших ресурсів. Водночас варто звернути увагу, що основний масив документів – це чорнові відомості та описи, в яких чимало пропусків та неточностей щодо площ земельних угідь, їхніх характеристик тощо. Все це пов'язано з тим, що Генеральний опис, як відомо, завершений не був.

Інформація про місцезнаходження містечка Мени та особливості рельєфу представлена у чорновій відомості дворів, укладеній ревізорами в 1768 р. Мена була розташована на високому рівному місці. Але земляний вал, що її оточував, тривалий час не ремонтувався, місцями взагалі розсунувся. До містечка можна було потрапити через одні з чотирьох воріт, назви яких, очевидно, походили від напрямку до населених пунктів, на яких ці ворота стояли. За описом відомі Чернігівські, Сосницькі, Синявські та Киселівські ворота. Біля міста, на відстані 50 сажнів (≈107 м), протікала річка Мена⁸. Через неї у напрямку до

² Виноградський Ю.С. Географічні назви Чернігівщини у зв'язку з відомостями історичними. Сосниця, 1961. *Сосницький краєзнавчий музей*. Інв. 2711. Арк. 32; Його ж. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII – та на поч. XIX в. *Історико-географічний зб.* Київ: 3 друкарні Всеукраїнської академії наук, 1928. Т. 2. С. 185-203; Його ж. Сосницький степок. *Червоний прапор*. 1959. 8 грудня. С. 3; Його ж. Сосниця та її околиці. *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали*. Київ: Державне вид-тво України, 1928. С. 147–169.

³ Горобець С.М., Ситий І.М. Чернігівщина козацька. Ройська сотня: історія створення, населені пункти, сотенна старшина. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. 168 с.; Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ: ІПІЕД НАНУ, 1999. 109 с.; Токарев С.А. Коропська сотня Ніжинського полку у др. пол. XVII – XVIII ст. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. 118 с.

⁴ Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Мат. наук.-практ. конф.* За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. Ніжин: ТОВ «Вид-тво «Аспект-Поліграф»», 2007. С. 26.

⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648 р.). Київ: Темпора, 2006. С. 294.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 108. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 105 зв., 106.

⁷ Гуржій О.І. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. С. 43.

⁸ Питання щодо визначення розмірів сажня, який застосовувався на Лівобережній Україні у XVIII ст., залишається відкритим. Це міг бути сажень у два кроки, який дорівнював 175,5 см. Водночас здійснювалася уніфікація метрології Гетьманщини відповідно до російських стандартів. Тому могли застосовувати казенний сажень (216 см) або сажень, прирівняний до англійських мір, який дорівнював 213,36 см. Саме останній варіант вико-

Чернігова був дерев'яний міст, який ремонтували під керівництвом сотенного управління козаки, міщани та інші жителі містечка, що перебували у підданстві. На східній околиці Мени текла невеличка річка Бабка, шириною 1,5 сажня ($\approx 3,2$ м), що впадала у річку Мену. Всього на той час у містечку, за нашими підрахунками, налічувалося 422 двори та 56 бездвірних хат. Орна земля під зернові культури охарактеризована на різних ділянках як «плодородная и посредственная». Сіяли переважно жито, овес, гречку, ячмін та в невеликій кількості пшеницю. Ліси, в яких переважали осика, береза та вільха, були придатні лише на «ключище» та дрова⁹.

Окрім Мени, станом на 1767–1768 рр. в сотні налічувалося 11 сіл, 7 «деревень», 1 слобода та 16 хуторів. Одним з найбільших населених пунктів у сотні було село Баба. Його положення позначене як рівнинне, на відстані 8 верств від Мени та 74 – від Чернігова. Поряд протікала річка Бабка. У селі налічувалося 179 дворів та 18 бездвірних хат. Причому абсолютна більшість дворів належала козакам. Окрім зернових культур, жителі села Баби активно вирощували тютюн, який збували приїжджим купцям або возили на продаж самі. В лісах, що знаходилися в околицях села та поблизу Десни, переважали дуб, береза, осика та лоза, які годилися переважно на дрова та «ключище»¹⁰.

У 3 верстах від Мени, поблизу однойменної річки, також на рівному місці стояло село Величківка (62 двори та 3 бездвірні хати). Жителі села були вдосталь забезпечені орними землями та сінокосами, а от ліс йшов тільки на дрова¹¹. Те ж саме стосувалося і села Данилівка (49 дворів та 19 бездвірних хат), яке розташовувалося на «косогороватом месте», на відстані 5 верст^{**} (5,4 км) від Мени та 57 – від Чернігова. Поряд протікала річка Сперш. Лише в окремих господарствах, як, наприклад, у стольненського сотника Романа Бобира, було трохи березового лісу, придатного для будівництва. Якість сінокосів визначена як посередня¹².

Село Феськівка, що знаходилося на відстані 3 верст від Мени, налічувало 126 дворів та 13 бездвірних хат. В матеріалах Опису не згадується про його рельєф, наявність лісів, родючість орних земель, натомість якість трави із сіножатей позначена як посередня або болотна. Також у господарствах старшини, духовенства та жителів села важливу роль відігравав рибальський промисел. Виловлена риба призначалася виключно на домашні потреби¹³.

У напрямку до Чернігова, на відстані 9 верст від Мени, розташовувалася Дягова (124 двори та 15 бездвірних хат). Село стояло в низькій горбистій місцині, де протікала однойменна річка. Якість орних земель та сінокосів визначена як посередня. Ділянки лісу, в яких переважали дуб, осика, вільха або береза, також годилися лише на дрова. Село Осьмаки, що розташовувалося неподалік, станом на 1768 р. налічувало 53 двори та 9 бездвірних хат, відзначалося схожими характеристиками щодо земельних угідь та лісів¹⁴.

Наступним у переліку йшов Домашлин, що знаходився на відстані 15 верст від Мени та за своїми природними умовами кардинально відрізнявся від інших населених пунктів. Село розташовувалося біля болота Некиша на піщаних територіях¹⁵. За нашими підрахунками, в селі налічувалося 96 дворів та 3 бездвірні хати. Якість сінокошних трав визначена як посередня, про ґрунти нічого не згадується, але з огляду на невеликі площі під зерновими культурами у господарствах його мешканців, придатних для обробітку земель було небагато.

Куковичі розташовувалися на відстані 7 верст від Мени поряд з річкою Леваш (сьогодні це озеро) та неподалік Десни¹⁶. Як свідчить відомість про козацькі двори 1768 р., всього тут зафіксовано 11 господарств. Щодо решти населення документи поки що не виявлені. У прибережній смузі Десни знаходився Макошин, від якого до Мени було 11 верст. Значна частина документів з описом його домогосподарства також поки що не виявлена, а фрагменти чорнових відомостей містять інформацію про 32 козацькі двори, 9 господарств

рисується в нашому дослідженні. Докладніше див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1975. С. 158–159; Герасименко Н.О. Сажень. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 422.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 205.

⁹ Там само. Арк. 10, 110.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 189 зв.

¹¹ Там само. Арк. 186, 873.

^{**} 1 верста = 500 сажнів = 1, 06680 км (Герасименко Н.О. Верста. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 487.

¹² Там само. Арк. 821.

¹³ Там само. Арк. 694 зв.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 110, 378.

¹⁵ Там само. Арк. 585; Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернівці: ПАТ «ПВК “Десна”», 2013. С. 94.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 447. Арк. 1–6 зв.

посполитих¹⁷ – підданих генерального осавула Івана Михайловича Скоропадського, та 3 двори бобровників. Землі для обробітку позначені як «посредственные и худые», якість трав на сіножатях теж визначена як посередня. Одним із джерел забезпечення господарств місцевих жителів була риба, яку ловили в Десні, її старицях та навколишніх озерах¹⁸.

Слобідка, що знаходилася у володінні Макошинського Миколаївського монастиря, розташовувалася поряд з річкою Бабкою. Її місцезнаходження вказане як рівнинне. Від Слобідки до Мени було 13, а до Чернігова – 83 версти. Станом на 1768 р. мешканці села проживали в 43 дворах, трава на сіножатях позначена як посередня, а ліси, переважно дубові та осикові, були придатні лише на дрова¹⁹. Монастирським володінням залишалася Ушня (55 дворів та 15 бездвірних хат). Вона належала Борисоглібському кафедральному монастирю у Чернігові, знаходилася поблизу Десни, на відстані 12 верст від Мени та 65 – від Чернігова²⁰.

У статусі «деревень» позначені Бондарівка, Бреч, Бутівка, Дубрівка, Максаки та Остапівка. Найбільшою з них виявилися Максаки (63 двори та 8 бездвірних хат), що «тягнули» на досить значне село. Найімовірніше, його назвали «деревнею» через відсутність церкви, яка й справді не згадується в чорновому описі Максаків за листопад 1767 р. Вони знаходилися біля Десни на відстані 11 верст від Мени та 80 – від Чернігова²¹. Однією з особливостей, що впливали на господарювання в цій місцевості, були щорічні повені на Десні. В матеріалах Опису зазначено, що жителі Максаків та інші власники угідь через них не могли або своєчасно обробляти свої землі, або вони взагалі ставали непридатними для цього. Наприклад, чернігівський полковий осавул Василь Павловський володів частиною батьківської землі між селами Куковичі та Максаки поблизу озера Отоки, що впадало в Десну. Проте саме через весняні повені її неможливо було обробляти. До недавнього часу в цій місцевості спостерігалася та сама ситуація²².

Бутівка, що належала Макошинському Миколаївському монастирю, розташовувалася поблизу Десни в низькій місцевості. До Мени звідси було 15 верст, до Чернігова – 75. Її населення мешкало у 25 дворах. Трава на сіножатях була посередньою, а ліс, переважно березовий, дубовий та осиковий, йшов виключно на дрова. У володінні чернігівського кафедрального монастиря залишалася Дубрівка, що згадувалася неподалік від Ушні біля річки Мени. В ній налічувалося 3 двори та 2 бездвірні хати²³. Бондарівка розташовувалася поблизу річки Лоша у задесенській частині Менської сотні. Відстань до Мени складала 13, а до Чернігова – 73 версти. Бондарівка відома як «іспрежде козацкая». Всього в ній було 27 дворів, більшість з яких належала козакам (15 господарств). В околицях Бондарівки згадуються дубові, осикові та березові ліси, придатні як для будівництва, так і на дрова²⁴.

Цікава ситуація виникла з Остапівкою, населення якої в підданстві не перебувало. Тут жили бобровники та козаки, про господарства яких складені окремі відомості у грудні 1767 та 1768 рр. В описі бобровників Остапівка названа «деревнею», а козаків – хутором, від чого складається враження, що йдеться про два різні населені пункти. Це спростовують вказівки на їхнє місце розташування. В обох документах зазначається, що Остапівка знаходилася за 15 верст від Мени за Десною, при озері Бехове та Рудки. В ній було 7 козацьких та 5 дворів бобровників²⁵. Також «деревнею» стала слобідка Тютюнниківка, що знаходилася в північній частині Менської сотні в низькій місцині поблизу річки Лукавець, за 15 верст від села Киселівки. Тут налічувалося 8 дворів та 1 бездвірна хата. В її околицях згадується сосновий ліс, придатний на дрова²⁶. Ще одне поселення під назвою Хавдіївка біля річки Бреч позначене як слобідка на 6 дворів²⁷.

Перейдемо до характеристики хуторів на території Менської сотні, яких у Рум'янцевській ревізії описано 16²⁸. Хутір міг створюватися як окремих господарський комплекс з метою освоєння певної території. Навколо такого двору на 1–2 хати зосереджувалися орні

¹⁷ На першій сторінці документу згадано про 64 двори макошинських селян.

¹⁸ Казіміров Д. Околиці Макошина та Макошинського Миколаївського монастиря в матеріалах «Генерального опису лівобережної України» (1765–1769 рр.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 134.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 894–896.

²⁰ Там само. Арк. 628.

²¹ Там само. Арк. 145.

²² Казіміров Д. Маєтності чернігівського полкового осавула Василя Павловського у Менській сотні. *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 98.

²³ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 105–710.

²⁴ Там само. Арк. 604, 740, 741.

²⁵ Там само. Арк. 180, 736

²⁶ Там само. Арк. 786.

²⁷ Там само. Арк. 74 зв., 75.

²⁸ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. Київ: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. С. 131.

землі, сіножаті, ліси, на річках стояли млини. І власне земельні угіддя становили основну цінність²⁹. Хутори призначалися також для утримання худоби, пасіки та ін. В них мешкали козаки, посполиті та підсусідки. В іншому випадку власники хуторів наймали робітників та наглядачів за господарством за певну плату.

Спершу звернемо увагу на групу хуторів, що знаходилися у придесенській частині Менської сотні. За Десною, на відстані 15 верст від Мени, був хутір Лукавець, яким володів військовий товариш Василь Крачевський. Хутір складався з хати й сараю, де ніхто не жив. За земельними угіддями та млином наглядав житель Бондарівки, козак Роман Скидан. Неподалік Кукович згадувався хутір Різківка біля озера Прикал на відстані 18 верст від Мени. В ньому було 3 двори, по одному з яких належало генеральному осавулові Івану Скоропадському, полковому обозному Івану Сахновському та макошинському козакові Федору Бреусові. В них проживали підсусідки. Приблизно в цій самій місцевості, при річці Картань, знаходився хутір Свічкопалівський куковицького священника Семена Криницького, що складався з 2 підсусідських хат. Далі згадується хутір Сапонівський, в якому 2 хати належали миргородському сотнику Кирилові Забілі та 1 двір – глухівському коменданту генерал-майорові Делатору. У Забілі був ще один хутір, розташований на річці Глинці, де у 2 хатах мешкали підсусідки. За Десною знаходився хутір менського сотника Павла Сахновського, де в 2 хатах проживали сім'ї підсусідків, найняті для випасу худоби³⁰.

Біля річки Глинка стояв хутір менського сотенного хорунжого Юхима Омелюти з пасікою на 10 вуликів. У цій місцевості відомі ще 4 хутори, а саме: порожній хутір при річці Глинці козака Петра Левченка з села Кукошівки Борзенської сотні, хутір обозного Сахновського біля озера Тихе, пасіка макошинського бобровника Якова Пархоменка на озері Печкове та порожній хутір макошинського козака Гната Мамлюка³¹.

Декілька хуторів знаходилося в околицях Домашлина. Тут згадується хутір Вертецький чернігівського полкового судді Тимофія Сенюти. В ньому стояла 1 підсусідська хата з господарськими будівлями. До хутора відносився млин на річці Бреч та ліс на дрова. Неподалік Домашлина були хутори Нагорнівський (3 хати) та Брецький (1 хата), що належали обозному Сахновському. В них мешкали родини посполитих. Також тут відомий Гуринівський хутір з двох посполитських дворів. Поблизу нього згадувався млин на річці Оленці, пасіка на 15 вуликів, ліс на дрова. Біля Данилівки, на відстані 5 верст від Мени, розташовувався хутір Піщаний, де мешкала сім'я козака підпомічника Йосипа Корнієнка³².

Опис інших хуторів, що належали різним власникам, поданий в переліку їхніх володінь. Вони теж мали господарську спрямованість. Два хутори під назвою Московський та Кошари неподалік від Ушні, належали Чернігівському кафедральному монастирю. В Кошарах утримувалася монастирська худоба: 25 коней, 83 корови, 9 телят, 33 воли, 13 овець та 10 свиней. За худобою по черзі наглядали жителі села. Великими господарськими осередками були хутори Бурімка та Нестаровщина, якими володів Макошинський Миколаївський монастир. В Бурімці утримувалося 25 «езжалих» коней, 149 овець та 33 кози. Також там знаходився кінський завод, де налічувалося 47 коней та кобил. В хуторі Нестаровщина стояла монастирська пасіка на 50 вуликів³³.

У 1781–1782 рр. відбулася ліквідація полково-сотенного устрою з подальшим запровадженням адміністративно-територіального поділу на намісництва та повіти. Менська сотня увійшла до складу Сосницького повіту Новгород-Сіверського намісництва. Опис намісництва, що відбувався напередодні скасування адміністративного устрою Гетьманщини, містив відомості про населені пункти Менської сотні, а саме: географічне положення, кількість господарств та їхніх власників. Розташування Мени позначене як низьке, рівне, пологіе та при болотах. Заселена частина міста знаходилася дещо на узвишші, навколо якого простягалися поля та переліски. Містечко було оточене невеликим земляним валом, який остаточно втратив своє оборонне призначення. Через нього проходила «дорога столбовая» з Чернігова на Глухів. Про чисельність жителів вказано, що у Мени їх було «доволно». Опис згадує 450 дворів та 86 бездвірних хат, в яких налічувалося 642 мешканці. За сповідними книгами церков Мени за 1779 р. її населення налічувало 3997 жителів. Отже, у 1781 р. їх могло бути більше ніж 4 тисячі³⁴.

Окрім Мени, в описі Новгород-Сіверського намісництва міститься інформація про 10 сіл, 4 «деревни» та 41 хутір, що входили до складу Менської сотні. Найбільшим селом за

²⁹ Гуржій О.І. Український хутір XV–XVIII ст.: іст. нарис. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 54.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 714.

³¹ Там само. Арк. 718 зв.

³² Там само. Арк. 715, 727, 872.

³³ Там само. Арк. 623, 916, 917.

³⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ: ВУАН, 1931. С. 320.

кількістю господарств залишалася Баба – 221 двір та 24 бездвірні хати. Доволі численними виявилися Домашлин (113 дворів та 3 бездвірні хати), Дягова (122 двори, 23 бездвірні хати) та Феськівка (149 двори, 1 бездвірна хата). У Макошині налічувалося 143 двори, до яких ми додаємо 34 двори й 2 бездвірні хати слобідки Макошинського Покровського монастиря. У Дяговій проживало 213, у Феськівці – 196 осіб³⁵.

У статусі «деревень» залишилися Бондарівка, Бутівка, Остапівка та Бреч. Серед хуторів, відомих за попередніми ревізіями, в описі згадуються Бреч, Вертецький, Гуринівка, Різківка. Хутір Вертецький неподалік Бречі та 2 хутори в околицях Домашлина знаходились у володінні полкового судді Тимофія Сенюти. По 1 хутору в цій місцевості належало значковому товаришу Івану Соколовському, сотнику Костянтинові Селиванову та хорунжому Трохимові Падальці. Поблизу Данилівки згадувався хутір військового товариша Григорія Колчевського. По 1 хутору поблизу Максаків та Феськівки належали відповідно військовому товаришу Йосипові та бунчуковому товаришу Павлові Сахновським. Ще по одному хутору мали військові товариші Герасим Завадський та Василь Крачевський, що знаходились відповідно в околицях Кукович та Остапівки. 2 хутори під назвами Пасічний (неподалік Слобідки) та Шурша (поблизу Бондарівки) були у володінні Макошинського Миколаївського монастиря. Чернігівському кафедральному монастирю належав хутір поблизу Ушні, що призначався для нагляду за рибними ловами. 2 хутори зазначені як володіння священників. Ще 17 хуторів, за нашими підрахунками, знаходились у володінні виборних та козаків-підпомічників. Здебільшого вони склалися з однієї хати. Жодних володінь при хуторах не згадано. Хутір поблизу Домашлина мав посполитий Семен Назаренко³⁶.

Певні особливості мала природно-географічна характеристика регіону, які зумовлювали господарську спеціалізацію жителів окремих місцевостей. Територія сотні знаходилася в межах так званого Сосницького степка. Він простягається між містами Сосницею й Березно на відстань 40–50 км у довжину, та на 15–20 км у ширину. Як зазначав Ю. Виноградський, це уламок передстепової смуги, «що своїми гарними землями та безліссям нагадує більші «степи» південної Чернігівщини». А отже, він є своєрідною межею між Лісо-степом та Поліссям. Кордон між степком та Поліссям проходить по лінії сіл Низківка, Олександрівка, Киселівка, Величківка, Домашлин, Чорнотичі, Козляничі³⁷. Власне, зручний рельєф, розвинута гідросистема (наприклад, Десна з її численними притоками та старими руслами) і, нарешті, родючі ґрунти здавна сприяли активному освоєнню та заселенню цієї території.

Розподіл орних земель був нерівномірним, їх не вистачало в Мені та 6 селах. Серед зернових найбільш поширеною культурою було жито, урожай з якого використовувався переважно для власного вжитку. Також сіяли овес, гречку, в незначній кількості – пшеницю. У найвигіднішому становищі опинилися знову ж таки жителі Баби, Величківки, Данилівки та Феськівки. Розташування цих сіл описане як рівнинне та місцями – низинне. Наявність значної кількості родючих земель дозволяла вирощувати хліб не тільки для власних потреб, а й на продаж. Про Феськівку в 1781 р. згадано, що «дачі сего села (тобто, угіддя – Д.К.) заємлют подобие степнаго положенія і земель». А мешканці Баби завдяки цьому мали у своїх господарствах гарні сади та городи. Жителі вказаних сіл продавали зерно на ринку в Мені, Березні, Синявці та Сосниці.

Кількість та якість орних земель в околицях Дягової, Макошина та Слобідки в джерелах оцінена як «посредственная». Основне місце займало землеробство та меншою мірою тваринництво. Жителі хуторів в околицях Макошина та Макошинського Миколаївського монастиря вирощували хліб тільки для власного споживання. Земля в цій місцевості була піщаною. Додатковим засобом для існування слугувало рибальство. Рибу ловили в Десні за допомогою невеликих неводів, сіток та ятерів для власних потреб і продажу в Мені, Сосниці та Нових Млинах. Сюди макошинці привозили також сіно та дрова. Жителі Бондарівки та Бутівки спеціалізувались на виробництві коліс і возів, які, окрім згаданих місечок, продавались у Борзні та Батурині³⁸. Додаткові засоби до існування були змушені шукати мешканці Бречі, Осьмаків та Ушні. Родючих земель не вистачало в Домашлині, де вони мали піщану основу. Його жителі заробляли собі на життя виробництвом дерев'яного посуду, возів, коліс та плетінням мотузок, які продавались в Мені. Також з околиць Домашлина постачався ліс на будівництво та дрова в інші села сотні, зокрема Бабу та Величківку.

³⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). С. 323, 329, 330.

³⁶ Там само. С. 322, 327, 350, 429.

³⁷ Виноградський Ю. Середня Чернігівщина... С. 3; Його ж. Сосницький степок... С. 185.

³⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). С. 325, 327.

Населення Бречі, Вертецького хутора заробляло тим, що палило ліс на «уголля». Навпевно, це було виробництво деревного вугілля, що потім збувалося в Сосниці. Поблизу Осьмаків та Ушні в достатній кількості були наявні ліс та пасовища. Але жителі цього села займалися тваринництвом у незначному обсязі. Прибутки отримували від продажу худоби, дров та сіна у Мені та Березні. Мешканці Ушні ловили рибу на Десні, яку потім збували у Мені та Ніжині. Додатково вони заробляли «работая пилюю» та продаючи дрова й сіно у Мені, Синявці та Березні³⁹.

Важливою статтею прибутків жителів Мени та сіл сотні було вирощування та продаж тютюну. М. Домантович, О. Русов, потім – Ю. Виноградський, вважали Мену та її околиці осередком, в якому у першій пол. XVII ст. зародилося тютюнове виробництво, що згодом поширилося на інші регіони Чернігово-Сіверщини. На думку О. Русова насіння тютюну здобує ще в XVII, або навіть у XVI ст., з Амерсфорта в Нідерландах, через що й названо його «мархотка», або «махорка»⁴⁰. Коли цю культуру почали вирощувати в Мені, Сосниці та навколишніх селах, він називався бакун, папушний, або шнуровий тютюн. М. Домантович наводить інше твердження, за яким бакун – один із сортів простого тютюну, що вирощувався з насіння місцевого походження. Ще одним сортом цього тютюну була рубанка, яка поділялася на просту рубанку та махорку, чи махорську рубанку. Саме вона була завезена з Амерсфорта в Нідерландах⁴¹. Загалом, відмінність між бакуном та рубанкою при вирощуванні з однакового насіння зумовлювалася різними способами обробки.

Однією з перших згадок про вирощування тютюну в околицях Мени у др. пол. XVII ст. є повідомлення про те, що при гетьманові Мазепі було встановлено «вновь дачу табачную» в Столинській, Менській, Сосницькій та Киселівській сотнях. Збиралася вона з селян в залежності від розміру городу, засадженого тютюном, по 1–3 гривні. Козацькі городи не оподатковувалися⁴².

У першій пол. XVIII ст. виробництво тютюну посіло міцні позиції у господарському житті сотні. Він продавався і за межами Гетьманщини. Навесні 1731 р. менський козак Ониско Лиходієнко їздив разом з киселівськими козаками Федором Ляшком та Іваном Карасем продавати тютюн «за границу» до міста Милославичі, що знаходилось в околицях Києва⁴³. Ще один менський козак Яків Ісаченко 29 січня 1732 р. отримав паспорт на виїзд «в заграничные города»⁴⁴. В іншому випадку його скуповували приїжджі купці, про що, ймовірно, свідчить запис: «Куплено у мешанина менского Кирила Григоренка табаков полтретя сотця за 90 копеек». Обсяг тютюну, що збирався з певної земельної ділянки, визначався у папушах. Так називали в'язки тютюнового листа, куди в середньому входило до 50 листків. Станом на 1766 р. 600 папуш тютюну коштували у Мені 2 руб. 40 коп. У 1768 р. у господарствах менських жителів в середньому вирощувалося до 1500 папуш тютюну⁴⁵.

Згідно з відомостями з опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р., тютюн вирощувався майже у всіх селах Менської сотні, а торгівля ним вказана як одне з основних джерел прибутків місцевих жителів. Жителі Мени продавали його купцям з Могилева, Шклова, «Полской области» (територія Правобережної України). Інколи вони самі їздили туди торгувати тютюном, прибуток від якого доходив до 20 тис. рублів. Окрім Мени, «довольным количеством» тютюн вирощували жителі Баби та Феськівки. «Заводы табачные» відомі у Данилівці, а «табачная плантация с заведением простого табаку» згадується у Величківці, Осьмаках, Дяговій та Домашлині. В незначній кількості тютюн вирощувався у Макошині. Переважно його скуповували купці з Білорусі, знову ж таки з Могилевської губернії. Хоча у Феськівці тютюн продавали також купцям з Риги⁴⁶.

Отже, починаючи з XVII ст. та впродовж XVIII ст. територія Менської сотні була осередком інтенсивних колонізаційних рухів. Впродовж цього періоду в сотні було засновано або відновлено 15 сіл, осаджено близько 40 хуторів з різним призначенням та сільсько-господарською спеціалізацією. Більшість із них перебували у власності монастирів, козацької старшини та виборних козаків. Основна перевага для більшості жителів сотні полягала в її місцезнаходженні в межах Сосницького степка – території з родючими чорно-

³⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). С. 322, 331.

⁴⁰ Виноградський Ю. Середня Чернігівщина... С. 187.

⁴¹ Домантович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Печатано в тип-фии Ф. Персона, 1865. С. 201–202.

⁴² Пиріг П. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в др. пол. XVII ст. Київ: Стилос, 1998. С. 114.

⁴³ ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3609. Арк. 4.

⁴⁴ «Протокол, или Потребность» Менського намісництва 1720-1735 рр. / Упор.: І. Ситий, Д. Казіміров. Київ: Темпора, 2012. 118 с.

⁴⁵ К истории цен в Малороссии. Киевская старина. 1883. № 12. С. 696–697; Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України. Київ: Наукова думка, 1975. 159 с.

⁴⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 321-327, 330.

земами, придатними для вирощування зернових культур, городництва, садівництва тощо. Завдяки цьому Менська сотня стала одним із відомих осередків вирощування тютюну в регіоні. Водночас жителі північної частини сотні через нестачу родючих земель покривали свої потреби за рахунок продажу будівельного лісу, дров та виробів з дерева.

References

- Horobets, S.M., Sytyi, I.M. (2012). Chernihivshchyna kozatska. Roiska sotnia: istoriia stvorennia, naseleni punkty, sotenna starshyna [Chernihiv Cossacks. Roivska sotnia: history of creation, settlement, heads of the sotnia]. Chernihiv, Ukraine.
- Hurzhi, O.I. (2007). Ukrainyski khutir XV–XVIII st.: ist. narys [Ukrainian peasantry of the 15th–18th c.: historical sketch]. Kyiv, Ukraine.
- Hurzhi, O.I. (2009). Podatne naselennia Ukrainy XVII–XVIII st. Narys z istorii ta statystyky [Taxable population of Ukraine in the 17th–18th c. Essays on history and statistics]. Cherkasy, Ukraine.
- Kazimirov, D. (2009). Kolonizatsiia terytorii Menskoi sotni u XVII–XVIII st. [Colonization of the territory of the Mena sotnia in the 17th–18th c.]. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy – Medieval antiquities of Central-Eastern Europe*, P. 70–73. Chernihiv, Ukraine.
- Kazimirov, D. (2014). Okolytsi Makoshyna ta Makoshynskoho Mykolaivskoho monastyrnia v materialakh «Heneralnoho opysu livoberezhnoi Ukrainy» (1765–1769 rr.) [The surroundings of Makoshyn and the Makoshyn Mykolaiv Monastery in the materials of the «General Description of The Left Bank Ukraine» (1765–1769)]. *Siverianskyi litopys - Siverian chronicle*, 6, P. 117–143.
- Kazimirov, D. (2016). Maietnosti chernihivskoho polkovoho osavula Vasylia Pavlovskoho u Menskii sotni [Ownership of Vasyl Pavlovsky of the Chernihiv Regiment in the Mena Sotnia]. *Siverianskyi litopys - Siverian chronicle*, 1, P. 97–106.
- Kondratiev, I., Kryvosheia, V. (1999). Narys istorii Chernihivshchyny periodu kozatstva: Liubech [Essays on the history of Chernihiv Region during the Cossack era: Lyubech]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648 r.) [Chernihiv-Sivershchyna as part of The Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2007). Chernihivske kniazivstvo (1619–1633 rr.) [Chernihiv principality (1619–1633)]. *Istoriia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Chernihovo-Sivershchyny: Mat. nauk.-prakt. konf. – History of the administrative-territorial organization of Chernihiv-Siver region: Mat. of scientific and practical conf.* Nizhyn, Ukraine.
- Pavlenko, S.O. (2013). Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny [Microtoponyms of Chernihiv-Sivershchyna]. Chernihiv, Ukraine.
- Pyrih, P. (1998). Narys sotsialno-ekonomichnoi istorii Chernihivshchyny v druii polovyni XVII st. [Essays on the social and economic history of Chernihiv Region in the second half of the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Sytyi, I., Kazimirov, D. (Eds.) (2012). «Protokol, yly Potrebnost» Menskoho namisnystva 1720–1735 rr. [«Protocol or The need» of the Mena spiritual rule in 1720–1735]. Kyiv, Ukraine.
- Tokariiev, S.A. (2016). Koropska sotnya Nizhynskoho polku u druii polovyni XVII – XVIII st. [The Korop hundred of the Nizhyn regiment in the second half of the 17th – 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, начальник навчально-методичного відділу Сіверського центру післядипломної освіти (просп. Миру, 43, м. Чернігів, 14000, Україна).

Kazimirov Dmytro – Ph.D. in Historical Sciences, Head of the Educational and Methodological Department of the Siverskyi Center for Postgraduate Education (43 Myru Avenue, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: dvk_dm@ukr.net

MENA SOTNIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH C.: TERRITORY AND NATURAL GEOGRAPHICAL POTENTIAL

The proposed study aims to trace the processes of colonization on the territory of the Mena sotnia in the second half of the 18th c., the influence of the natural and geographical factor on the economic activity of the inhabitants of the settlements. Methodologically, the article is based on a combination of regional and microhistorical approaches. With the help of historical-genetic and historical-comparative methods, the changes in the administrative status of settlements, the peculiarities of their location and the possibilities of natural resources of the surrounding territories for conducting economic activities were analyzed. The scientific novelty of the study is related to the inclusion in the scientific circulation of information about geographical conditions, availability, distribution of land and other natural resources on the territory of the sotnia, which is contained in the materials of the General Description of The Left Bank Ukraine 1765–1769 and the Description of the Novgorod-Siverskyi Governorate of 1781. Conclusions. The author traces changes in the quantitative composition of sotnias settlements that took place in the 18th c. in particular due to the increase in the number of farms. In connection with this, there were also changes in the nature of colonization. If in 17th c. this process took place in the form of settlement of empty territories, then in the 18th c. the emphasis shifted to land development for the purpose of agriculture, industries, etc. Its location, in fact, on the border of the Forest-Steppe and Polissia, had a direct impact on the economic life of the sotnia. The main advantage for the majority of the residents of the sotnia was its location within the Sosnytsky

Steppe - an area with fertile black soil, suitable for growing grain crops, horticulture, etc. Thanks to this, the Mena Sotnia became one of the famous centers of tobacco cultivation in the region. At the same time, residents of the northern part of the sotnia, due to the lack of fertile land, covered their needs by selling timber, firewood, and wood products.

Key words: Mena sotnia, colonization processes, General description, Sosnytsky Steppe, peasantry.

Дата подання: 12 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 2 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Казіміров, Д. Менська сотня у другій половині XVIII ст.: територія та природно-географічний потенціал. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 45–53. DOI: 10.5281/zenodo.7747217.

Цитування за стандартом APA

Kazimirov, D. (2022). Menska sotnia u druhii polovyni XVIII st.: terytorii ta pryrodno-geohrafichnyi potentsial [Mena sotnia in the second half of the 18th c.: territory and natural geographical potential]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 45–53. DOI: 10.5281/zenodo.7747217.

